

Diaspora Özellikleri Bağlamında İstanbul'da İranlılar (1870'lerden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına)*

Akın Kiren**

Öz

İran coğrafyasından, ülkelerindeki baskıdan kurtulmak ve potansiyel fırsatlardan yararlanmak gibi gerekçelerle değişik dönemlerde kitlesel ya da bireysel göçler gerçekleşti. Bunun sonucunda beylik zamanından itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan İranlı sayısı, “muhtemelen” diğer memleketlerden gelenlerden fazla oldu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ise, sayıları yirmi bine yaklaşan İranlılar, İstanbul'da etkin bir topluluk haline geldi. Hatta öyle ki çok sayıda İranlının içinde yaşadığı ve etrafında iş imkânı bulduğu Eminönü'ndeki Büyük Valide Han çevresi, bu dönemde adeta “Küçük İran” görünümündeydi. İranlıların büyük bir kısmı ticaretle uğraşmakta veya tüccarların yanında çalışmaktaydı. Ancak Cemaleddin Afganî'nin (Esadabadî) ve diğer birçok aydın ile sürgünün gelişyle, İstanbul'da bir fikri hareketlilik ve nihayet muhalif bir yapılanma da ortaya çıktı. Daha önce şehirde kendilerine ait kurumlar açmış olan İranlılar, yüzyılın son çeyreğinden itibaren Farsça yayınlar çıkarttı. 1876 ile 1896 arasında yayımladıkları Ahter gazetesi, Kaçar yönetimine karşı yurt dışından önemli seslerden birine dönüştü. Bununla birlikte İranlıların İstanbul'da sergiledikleri dayanışma içindeki bu yaşam, günümüzde diaspora literatürünün önde gelen isimleri tarafından yapılan tanımlara ve sayılan özelliklere büyük oranda uygunluk gösterdi. Yani İranlılar, İstanbul'da sanki bir diaspora üyesi gibi yaşadı. Ayrıca İmparatorluğun idarecileri ve halkıyla da kaynaşarak, ticaretin artması, önyargıların kırılması ve karşılıklı kültür alış-verişinde etkili oldu.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, İranlılar, Diaspora, Büyük Valide Han, Muhalefet.

* Bu çalışma, Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresi'nde “*Büyük Valide Han: İstanbul'daki İranlı Diasporasının Merkezi (1880'ler ve Sonrası)*” başlığıyla sunulan basılmamış tebliğin, geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir. Bknz. Kiren, A. (3-5 Mayıs 2018). *Büyük Valide Han: İstanbul'daki İranlı Diasporasının Merkezi (1880'ler ve Sonrası* [Konferans Tebliği]. Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresi, Ankara.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, akinkiren@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1467-9822

Iranians in Istanbul in the Context of Diaspora Characteristics (From the 1870s to the First Years of the Turkish Republic)*

Akın Kiren**

Abstract

In order to escape from persecution and to take advantage of potential opportunities, some individuals or groups fled from Iran in different times of history. As a result of this, since the principality times, number of Iranians resident in the Ottoman territories became “probably” more than people from other lands, and they became an active community in Istanbul towards the end of the nineteenth century. In these years, surrounding area of the Büyük Valide Han in Eminönü, where many Iranians were living and working, seemed like “Little Iran”. Most of the Iranians in this neighborhood were engaged in trade or worked for traders. However, with the arrival of Jamaledin Afghani (Esadabadi) and other intellectuals and exiles, an intellectual revival began and a dissident Iranian population arised in the city. Right after that, Iranians also started to publish newspapers and magazines in Persian. Their newspaper Akhtar, published between 1876 and 1896, turned into one of the strongest voices from abroad against the Qajar administration. In the meantime, their life in solidarity was in conformity with the descriptions and features made and listed by the prominent names of diaspora literature. In other words, the Iranians lived like a diaspora member in Istanbul. Besides, by mixing with the administrators and subjects of the Empire, their existence contributed to the improvement of trade, mutual cultural exchange and breaking down prejudices.

Keywords: Istanbul, Iranians, Diaspora, Büyük Valide Han, Opposition.

* This study is an improved and enhanced version of the unpublished paper presented at the International Congress of Culture and Science with the title “Büyük Valide Han: Center of the Iranian Diaspora in Istanbul (1880s and Beyond)”. See. Kiren, A. (2018, May 3-5). *Büyük Valide Han: Center of the Iranian Diaspora in Istanbul (1880's and Beyond* [Conference presentation]. The International Congress of Culture and Science, Ankara, Turkey.

** PhD., Independent Researcher, akinkiren@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1467-9822

1. Giriş

Charles White (1846, s. 220-221), 1840'lar İstanbul'unu anlattığı eserinde, Hicri takvime göre Muharrem ayının onuncu günü Koca Mustafa Paşa Tekkesi'nde Şiîler tarafından *taziye* merasimleri (*aşure* törenleri) yapıldığını yazmış; bunu yazarken de Şiîliğin en büyük simgelerinden sayılan bu merasimlerin “halka kapalı” icra edilmesine dikkat çekmişti. Onun gözleminden yalnızca çeyrek asır sonraysa, İstanbul'da İranlılar, çekinmeden *rûze hânî (matem) meclisi* toplayabilir hale geldi. İleriki yıllara ait diplomat ve gezgin anılarında, 1870'lerden itibaren Osmanlı başkentinde aynı amaçla sayıları binleri aşan kalabalıklar toplandığı ve şehirdeki yabancı ülke temsilcilerinin İran elçiliğinin davetlisi olarak törenleri izlediği vb. ifadeler yer aldı. Üstelik Sünnî liderliğinin kalbindeki bu anmalar, Şiîlerin kazandığı öteki ayrıcalıklarla beraber II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ile sonrasında da devam etti. Ve dönemin Osmanlı basını, törenlere oldukça geniş yer ayırarak bir anlamda söz konusu uygulamayı “normalleştirdi”.¹ Bu durumu, Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı yönetiminin ve kamuoyunun artan dinî hoşgörüsü ya da anlayış değişikliğiyle ilişkilendirmek mümkündür. Fakat böyle bir ilişkilendirmenin eksik ve yüzeysel kalacağı düşüncesinden hareketle, bu çalışmada, İstanbul'daki İranlıların sosyo-ekonomik gelişmeleri sonucu artan özgüvenlerine ve etkilerine odaklanılacaktır.

İran'dan Anadolu'ya (ve İstanbul'a), İslâmî dönemin farklı yıllarında toplu göçler gerçekleşti (Zarinebaf-Shahr, 1996, s. 373). Masters (1991, s. 3)'a göre, bu göçlerin etkisiyle Osmanlılarca kontrol edilen bölgelerde beylik zamanından itibaren “*muhtemelen*” başka ülke unsurlarından fazla İranlı bulundu. Göçlerden ilki, on üçüncü yüzyılda Moğol ordularının işgalini, ikincisiye on altıncı yüzyılda Safevî Devleti'nin kurulmasını müteakip yaşandı. Fakat İranlıların Osmanlı sınırlarında etkin bir topluluk haline gelmeleri, çok daha ileri bir tarihte, on dokuzuncu yüzyılda oldu. Üçüncü göç dalgasına şahitlik eden bu yüzyılda, başta İstanbul olmak üzere, İzmir, Erzurum, Trabzon, Halep, Kahire ve İskenderiye gibi Osmanlı kentlerine, çoğunlukla ticaret yapmak için çok sayıda İranlı gitti. Bunun sonucunda da yüzyılın ortalarından itibaren -bilhassa İstanbul'da- kültürel, dinî ve politik anlamda güçlü bir kitle belirmeye başladı (Zarcone, 1994, s. 190).

¹ Örneğin 1905 yılında, Kaçar Şahı Muzafferüddin'in (1896-1907) yanı sıra Halife Sultan'a da sevgi ve saygı gösterilerinde bulunulduğu, ona dualar edildiği yazıldı (Glassen, 1993, s. 114-115).

On dokuzuncu yüzyıl her şeyden önce, Osmanlı-Kaçar ilişkilerinin, Sultan Selim (1512-1520) ile Şah İsmail (1501-1524) veya Sultan Süleyman (1520-1566) ile I. Tahmasb (1524-1576) arasındaki Osmanlı-Safevi ilişkilerinden farklı bir boyuta dönüştüğü yüzyıldı. Değişik çalışmalar bu dönüşümün sebebini, 1823 ve 1847 Erzurum Antlaşmaları, Karadeniz'in 1830'lardan itibaren uluslararası ticarete açılması (Tebriz-Trabzon-İstanbul ticaret yolunun açılması), Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875-78 döneminde önce yalnızlaşması, ardından 93 Harbi'nde Ruslara mağlup olması vb. gerekçelerle izah etmektedir. Ancak Batı'nın teknolojik ve askeri üstünlüğünün her iki ülkede de fark edilmesi, bir diğer önemli etkidir. Ülkelerinin geri kalmışlığını görmezden gelemeyen iki taraf yöneticileri, diplomasinin önemini idrak etmiş ve yeni sorun alanlarından uzak durmak isteyerek ilişkileri geliştirmeyi arzulamıştı. Bu da Kaçar ve Osmanlı hanedanlarına tabii halkların -çalışma özelinde İranlıların- sonraki tavırlarını etkiledi. Bundan böyle İranlılar, Osmanlı topraklarına yerleşme ve burada eylemlilik içinde bulunma kararını daha rahat aldı.

İranlıların Osmanlı egemenliğindeki bölgeleri tercih etmesinin öne çıkan sebepleri vardı: En başta; uzun Nasirüddin Şah dönemi boyunca (1848-1896), Şah'a, onun yönetimine ve Ortodoks-Şif anlayışa karşı gerçekleşen hareketler sonucu (Bâbilik ve Bahâilik gibi), İran'dan pek çok kişi sürgün edildi ya da iltica etmek zorunda kaldı. Doğal olarak bunların bir kısmının gittiği yer Osmanlı coğrafyası oldu (Lawrence, 2015, s. 14-16). Yine incelenen dönemin başında İran'da yaşanan büyük bir kıtlıktan dolayı (1870-1871), öteki yerlerin yanı sıra Osmanlı topraklarına doğru göçler yaşandı (Okazaki, 1986; Yetiş, Aralık 2017). Bu ikisine ticaretten iş aramaya, eğitimden seyahate ve siyaseten sürgün edilmekten diplomatik göreve kadar başka sebeplerin de eklenmesiyle, çoğu Azerbaycanlı (Kaçar İran'ı tabiiyetindeki Azerbaycanlılar kastedilmektedir) ve önemli bir kısmı Ermeni olan kalabalık bir İranlı grubu, İstanbul'da ciddi bir topluluk haline geldi. Diplomatik görevle gittiği İstanbul'da Ocak 1920'den itibaren üç yıl kalan Han Melik Sasanî (2006, s. 74), Sefaret ve Konsolosluk kayıtlarını referans göstererek, Osmanlı sınırlarındaki İranlı sayısına dair bilgiler vermişti. Sasanî'ye göre, 1880'lerin sonunda, İstanbul'da kayıt altında olan ve İran vatandaşlığını koruyan yaklaşık on altı bin İranlı bulunmaktaydı. Yirminci yüzyılın başlarında ise yirmi bini İstanbul'da, İmparatorluk genelinde otuz beş bin civarında İranlı vardı. Ancak aynı yıllarda Osmanlı hâkimiyetindeki birçok yerde İran temsilciliklerinin açılması ve İran'dan

gelenlerin bir kısmının Osmanlı tabiiyetine geçmesi düşünüldüğünde, sayının çok daha fazla olduğu da söylenebilir (Metin, 2011, s. 200).

Öte yandan Masters (1991, s. 3-15), İranlıların Osmanlı topraklarındaki statülerinin, İran ile Osmanlı yönetimleri arasında 1823 ve 1847'de imzalanan Erzurum Antlaşmalarından önceki belirsizliğine dikkat çekmekte ve antlaşmaya 1848'de eklenen maddelerle İran'ın, Fransa, İngiltere, Hollanda, İsviçre, Prusya ve İspanya gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun "dost"u kabul edilen ülkelerden sayıldığını, dolayısıyla İranlıların da "dost ülke tebaası" olarak kendi devletlerinin güvencesi altına alındığını ifade etmektedir. Masters ayrıca, 1847 antlaşmasının ardından kısa süre içinde Osmanlı ülkesinin birçok yerinde İran şebenderliği (konsolosluk) açılmasına değinmektedir.² Fakat esasen, İranlılar, Osmanlı sınırları dâhilinde Batılı ülke unsurlarına benzer hukuki hakları ve yasal başvurularında arkalarında İran temsilciliklerinin desteğini bulma şansını, Osmanlı Hariciye Nezareti ile İran Sefareti arasında 1875 yılında yapılan bir mukavele sonrası elde etti (Sousa, 1933, s. 32; Farmayan & Daniel, 1990, s. 143). Söz konusu mukavele ile kapitülasyonlarla önceden başka milletlere tanınan imtiyaz ve muafiyetler, İranlılara da tanındı (Muâhedât Mecmûası 3, 2008, s. 34). Pistor-Hatam (2007, s. 246), bunun onlara farklı ama "dost" bir milletten olma avantajından faydalanma fırsatı verdiğini ve onların sonraki eylemlerini, kendi pozisyonlarını güçlendirme yönünde etkilediğini söylemektedir. Ancak başka bir açıdan; ilgili yıllardan itibaren, İranlıların kendilerini Osmanlı toplumundan daha da ayıştırdıkları ve yavaş yavaş bir çeşit diaspora hassasiyeti geliştirdikleri düşünülebilir. (Ki elinizdeki çalışmanın amacı, bu hususa dikkat çekmek ve terminolojinin bunu tasdik edecek şekilde düzeltilmesi gerektiğine işaret etmektir.)

Çetinsaya (2000, s. 13), Osmanlı başkentinin, on dokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başlarında Paris'in Jön Türkler için oynadığı rolü, İranlı muhalifler için oynadığını ifade etmektedir. İstanbul, İran'a olan fiziksel yakınlığı dışında, İranlılara pek çok avantaj sunmaktaydı. İlk olarak, Avrupa-İran ticaret hattının ara pazarlarının en vazgeçilmezi burasıydı. Mesela Manchester'dan İran'a gönderilen pamuklular, Buşehr-Bender Abbas-Bombay hattı ve Reş-Bakü (Transkafkasya) hattından ziyade, İstanbul yoluyla sevk ediliyor; ipek, tütün ve halı gibi ihraç ürünleri en hızlı ve en

² Erzurum Antlaşması'nın detaylı bir açıklaması için bkz. (Ateş, 2013, s. 129-138).

kolay şekilde bu rotadan gönderiliyordu (Sakamoto, 1993, s. 214, 224). Bu işleri İstanbul'daki İranlılar kontrol edebilirdi. İkincisi, İstanbul, İran üzerinde emeli olan Rus ve İngiliz baskısından, Avrupa, Kafkasya, Hindistan ve Mısır gibi yerlere göre daha bağımsızdı. Üçüncü olarak, kendi ülkelerine dair İran muhalifleriyle benzer ideallere sahip olan Jön Türkler, aynı tarihlerde faaliyetlerini artırmışlardı ve her ne kadar laik ve milliyetçi eğilimler baş gösterse de, İstanbul, bu yıllarda hala İslâm dünyasının büyük kısmı için siyasi ve kültürel merkezdi. Son olarak, İranlı diplomat ve aydınlar, burada Osmanlı devlet adamlarının yanı sıra Batılı aydınlarla da irtibat kurup, şahsi etkinliklerini artırabiliyorlardı. (Zira aralarından bazıları İstanbul'da mason localarına üye oldu ve bu yolla kendi pozisyonu güçlendirmeye çalıştı. İstanbul'da 1858 ile 1869 arasında elçilik yapan Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, 1880 ile 1898 arasında elçilik yapan Mirza Muh-sin Han Muinü'l Mülk ve bir süre İstanbul'da yaşayan Mirza Malkom Han bu isimlerdendi (Algar, 1970, s. 276-96; 1973, s. 36-53; 1993, s. 34-39; 2000, s. 208-212).)

Tüm bunları ve aşağıda değinilecek hususları göz önünde bulunduran bu çalışmada; İstanbul'daki İranlıların, 1870'lerin ortasından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına kadar diaspora özellikleri sergiledikleri ve İstanbul'un, İranlı diasporası için önemli bir merkez olduğu iddia edilecektir. Bu nedenle, önce neden diaspora kavramına başvurulduğu açıklanacak, ardından da İranlıların dayanışma içinde ve ortak hassasiyetle hareket etmelerine odaklanılacaktır. Son olaraksa, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren sayılarının gittikçe azalması ve diaspora önderlerinin Türkiye'yi terk etmesi sonucu etkilerini yitirmeleri üzerinde durulacaktır.

2. Neden Diaspora?

Osmanlı sınırlarında yaşayan İranlılar, *Encyclopædia Iranica*'da, Hindistan, Güneydoğu Asya, Kafkasya ve Orta Asya gibi bölgelerdeki İranlılarla beraber diaspora başlığı altında incelenmiş ve İngilizce literatürde bu şekilde anılmaları sağlanmıştır. Ancak bu ansiklopedide, neden diaspora tanımının uygun görüldüğüne dair bir açıklama yapılmamıştır (Bknz. Zarinebaf-Shahr, 1996, s. 373-375). Ayrıca şimdiye kadar, böyle bir kulanıma Türkçe literatürde yer verilmemiştir. Türkçe kaleme alınan eserlerde, İranlıların bilhassa Osmanlı başkentinde yerleşik ve etkin bir topluluk

oluşturmalarına dikkat çekilmiş, ama diaspora özellikleri göstermeleri ile İran'la olan ilişkilerini bu minvalde sürdürmelerine değinilmemiştir. Bu nedenle burada önce kısaca diasporanın anlamına ve ayırt edici özelliklerine bakmak uygun olur:

Dufoix (2008, s.18-20), diaspora kelimesinin kullanım alanınının 1960'lardan sonra genişlediğini ve kavramın, dünyanın farklı bölgelerine dağılan Yahudiler dışındaki toplumlar için de kullanılmaya başladığını ifade etmektedir. Diaspora literatürünün öncülerinden Safran (İlkbahar 1991, s. 83-84)'sa, kendilerine diaspora denilebilecek toplulukların, şu özelliklerin “büyük bir kısmını” bünyelerinde barındırdıklarını söylemektedir: İlk olarak, söz konusu topluluğun mensupları veya onların ataları; belli bir “merkez”den, merkezin çevresindeki veya o merkeze yabancı iki ya da daha fazla bölgeye dağılmışlardır. İkincisi, aralarında, gerçek vatanın fiziki konumu, tarihi ve başarılarına dair ortak hafıza, rüya ve mitler bulunmaktadır. Üçüncüsü, diasporayı oluşturan kişiler, kendilerinin, ev sahibi toplum nezdinde tam kabul görmediklerini (ya da belki de göremeyeceklerini) düşünürler. Bu sebeple, bir ölçüde ötekileştirilmiş, izole edilmiş hissederler. Dördüncüsü, atalarının ana vatanlarını, esas, ideal yuva kabul ederler ve orayı şartlar uygun olduğunda, kendilerinin veya çocuklarının nihayet geri döneceği (ya da dönmeleri gereken) yer sayarlar. Beşincisi, hep birlikte, asıl vatanın korunması, geliştirilmesi ve güvenliği ile kalkınması idealine bağlı kalmak gerektiğine inanırlar. Son olarak da, bizzat kendileri veya araçları vasıtasıyla, ana vatanla bir şekilde ilişki kurmaya devam ederler. Bu tarz bir ilişkinin varlığı sayesinde, etnik ve toplumsal bilinçleri ile aralarındaki dayanışma önemli bir tanım bulur.

Safran'ın işaret ettiği altı özelliği temel alan Cohen (2008, s. 17) de, öncekinin çizgisinden fazla sapmadan, özellik sayısını dokuza çıkarmaktadır. Cohen, “merkez”den dağılmanın sıklıkla travmatik olduğunu ve bazen iş aramak, ticari imkânları kovalamak ya da kolonyal hırslarla gerçekleşebileceğini; ortak hafızanın çekilen acıları kapsayabileceğini; ana vatani idealize etmenin onu yeniden “yaratma” noktasına gidebileceğini; ana vatana geri dönme hevesinin ara sıra yapılan ziyaretlerle tatmin edilebileceğini; zaman içinde grupta güçlü bir etnik bilinç oluştuğunu ve bu nedenle ortak kültürel ve dinî mirasın dönüşüm yaşayabileceğini; bir arada bir kadere yönelik inanç gelişebileceğini; ev sahibi toplumla ilişkinin sorunlu bir ilişkiye dönüşebileceğini; bazen ana vatan daha zor şartlar altında olsa bile,

başka ülkelere yerleşmiş diaspora üyeleriyle empati içinde olunabileceğini ve müşterek bir sorumluluk duyulabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca diasporaları, Yahudiler, Afrikalılar, Ermeniler ve Filistinlilerden oluşan “kurban” diasporalar, Hintlileri içine alan “iş-gücü” diasporası, başta İngilizler, Fransızlar, İspanyollar ve Portekizlileri kapsayan “emperyal” diaspora, Karayıplılardan oluşan “kültürel” diaspora ve Çinlilere mahsuben “ticaret” diasporası gibi kategorilere ayırmaktadır. (Bununla birlikte, Safran ve Cohen dışında, diaspora literatürünün önde gelen isimlerinden bazıları da kendi tanımlarını yapıp çeşitli kriterler belirlemiştir. Bknz. (Sheffer, 2003, s. 9-10; Bruneau, 2010, s. 35-50))

Burada şimdilik, Safran’ın gerekli bulduğu, Cohen’inse içeriğini genişleterek katıldığı ilk özelliğe bakıldığında; ana vatan ya da merkez olan İran topraklarından, başta İstanbul ve Irak’taki Atabât-ı ‘Aliyye olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nun değişik bölgeleri ile İngiltere, Hindistan, Rusya ve Mısır gibi yerlere çok sayıda İranlı’nın gitmiş olmasının, onları diaspora statüsüne yaklaştırdığı söylenebilir. Aşağıda anlatılacaklarsa, sayılan diğer özelliklerin de büyük oranda gerçekleştiğini göstermektedir.

3. İstanbul’daki İranlılar ve Bir Diaspora Merkezi Görünümünde Büyük Valide Han

İranlılar, Safran’ın sıraladığı özelliklerden üçüncüsüne uygun biçimde, İstanbul’da belli merkezlerde toplandılar ve birbirleriyle iç içe bir hayat yaşadılar. Çoğunlukla Beyoğlu, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar gibi semtlerde ikamet edip, ağırlıklı olarak Valide Han ve çevresinde çalıştılar (Dığıroğlu, 2014, s. 76); halıcılık, ipekçilik, tömbekicilik, şıracılık, helvacılık, dericilik, sabunculuk, kahvehanecilik, matbaacılık, sahafılık, yazmacılık, kuru gıda ve sebzeçilik gibi alanlarda faaliyetler gösterdiler. Ayrıca yük taşımacılığı, hamallık, faytonculuk vb. işlerde kethüdalık tarzı görevler üstlenip, kimi amele gruplarının kâhyalığını tekellerine aldılar. Bu nedenle şehirdeki yerli halkla da oldukça yakınlaştılar. Zamanla kendilerine ait sosyal imkân ve kurumlara ihtiyaç duyan İranlılar; *Debistân-ı İranîyan* adında bir ilkokul (1882), ayrı bir mezarlık (Üsküdar’da Karacaahmet Mezarlığı’nın bitişiğinde Seyit Ahmet Deresi mezarlığı), iki adet mescit (Valide Han’da ve mezarlık içinde), hastane (*Bimarhâne-yi İranîyan*, 1883) ve hayır kurumu (*Encümen-i Hayrîye*) gibi kültürel mira-

sın taşıyıcısı tesisler açtılar (Metin, 2011, s. 203). Hatta *Komite-i Nisvân-ı İrani-yi Mukîmîn-i İstanbul* adında kadın örgütü bile kurdular (Dıġıroġlu, 2018, s. 956)³ ve II. Abdülhamid döneminde, İstanbul Sefareti'nin desteġiyle “İranlılara ait hayır müesseselerinin *vergiden muaf oldukları ve İranlıların bu müesseseleri kendi adlarına geçirebilecekleri*” yönünde ferman çıkarttırabildiler (Sasanî, 2006, s. 85).

Bu kazanımları elde eden İranlıların İstanbul'da en yoğun kümelandikleri yer, hiç şüphesiz, içinde iki bin İranlı'nın barındığı söylenen Valide Han ve çevresiydi. 1885'te hacca giderken İstanbul'dan geçen Farâhâni, Valide Han'da yalnızca İranlıların bulunduğunu ifade etmişti (Farmayan & Daniel, 1990, s. 143). Dıġıroġlu (2014, s. 89)'nun Fransız Şark Ticaret *Yıllıkları*'ndan faydalanarak yaptığı tespite göre, 1885'ten 1921'e kadarki sürede Han'daki İranlı tüccar oranı yüzde yetmişlerden başlayıp yüzde yüze çıktı. Bu oran, 1909'dan itibaren yüzde doksanın altına hiç inmedi. Dolayısıyla Valide Han civarı, bu dönemde adeta “Küçük İran” görünümünde idi.

Valide Han, söz konusu yıllarda bekâr odaları ile ticarethanelerden oluşmaktaydı. Han'ın yoğunluğu, İstanbul Ansiklopedisi'nde Reşat Ekrem Koçu'nun (1963, s. 3309) yaşlı bir Tebrizli'den aktardığı ifadelerle şöyle yansımıştı: “*Bura Han değildir, memlekettir, on beş bin İrani oturur, beş yüz bâb hanedir, bir zen ile akdi nikâh eyleyüb âguuşevher alan handan çıkar, İstanbul mahallâtında sâkin olur, bu handa oturanların hemmisi nigâra iltifat eylemez bekârandır, amma her kişinin odasında, evinde evlâd yerine beslediği püserânı vardır ki işimizde çırağımız uşağımız, hem evimizde odamızda gülümüz ve bülbüllerimizdir...*”. Her ne kadar ihtiyar Tebrizli'nin bu ifadeleri biraz abartı içerse de, satır aralarında İranlıların kendi iç dayanışmalarını ve bir nevi kapalı toplum düzeni oluşturmalarını okumak mümkün.

Dayanışmaya bir örnek de Han'da İranlılara ait dükkânların birinden çıkarılması gereken molozların ihalesinin, yine bir İranlı olan Han'ın aşçısına verilmesidir: Buna göre; enkazı çıkarmak için nakit parası olmayan aşçı, ihtiyacını başka bir İranlı'dan, hemşehrisi marangoz Hüseyin'den karşıladı (Dıġıroġlu, 2014, s. 96).

³ Zarccone (1994, s. 191) de, *Encümen-i Nisvan-ı İrani-yi Mukim-i İstanbul* adında bir örgütü anmaktadır.

Valide Han'ın İranlılar için önemine, Sasanî (2006, s. 85-86) özellikle dikkat çekmişti: O'na göre İranlılar, *taziye* merasimlerini gerçekleştirmek için Muharrem ayının başından itibaren Han'ın ortasında büyük bir çadır kurarlardı. Aynı hususa 1948 yılında Akşam gazetesinde Cemalettin Bildik imzasıyla ve İstanbul'un Hanları başlığı altında yayımlanan yazı dizisinde de işaret edilmişti. Buna göre de merasimler, 1927'ye kadar asırlar boyu Büyük Valide Han'da yapıldı. (Türkiye'de 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasının ardından, artık bu tarz bir icra mümkün değildi... Bu arada, merasimlerin özellikle kama ve zincir vurma gibi şiddet içeren yönlerinin, İstanbul'daki İranlıların tamamı tarafından desteklenmediği de hatırlanmalıdır. Sasanî (2006, s. 85-86), şehirde yaşayan İranlı yenilikçilerin bu durumdan utanç duyduklarını ve kendisinin de insanların dinî duygularından dünyevî amaçlar için faydalanmak olarak gördüğü bu yöneme karşı olduğunu ifade etmişti.) Bildik'in, Han'ın yirmi yedi sene odabaşılığını yapan Ahmed Bahadır'la yaptığı görüşmeden aktardığı şekliyle, merasimin parçası olarak Han'da gerçekleştirilen kan akıtma eylemlerinden sonra, bir katile, “*sırtları, yüzleri ve başları kan içinde Valide Hanından çıkar, Beyazıda doğru yürür, Çemberlitaştaki Vezir Hanına uğrıyarak kısa bir müddet orada kalır ve doğruca köprüye inerek Üsküdar'a geçerdi. Yüzlerce İranlı da onları takibederdi. Üsküdar meydanında yeniden toplanan kalabalık, önde kan akıtanlar olduğu halde Seyid Ahmed deresine gider ve Muharrem ayını oradaki camide nihayet bulurdu*” (Aktaran: Baykan vd., 2014, s. 65-66). Aslında tek başına bu anlatım bile İranlıların kazandığı gücü ve özgüveni göstermektedir. Bu faaliyetlerin, Osmanlı Sünnî nüfusuna ve yönetimine rağmen halkın göreceği kamusal alanlara taşması, sadece İranlıların gördüğü kabul ve topluluk olarak eriştikleri seviyeyle izah edilebilir.

Sasanî (2006, s. 11)'nin Valide Han'ın önemine binaen dikkat çektiği diğer hususlar; 1911 (1329) yılından itibaren sefirlik yapan İhtişamussaltana Mahmud Han'ın atandığı zamanlarda Han'daki şahıslara birtakım unvanlar verilmesi ve hatta İran Başkonsolosu'nun bile buradan tayin edilmesi gibi hususlardır. Sasanî (s. 17) ayrıca, elçiliğe “*yumuşak huylu ve zayıf karakterli*” bir kişinin getirilmesi durumunda, Han'dakilerin otoritesinin tamamıyla fiili bir hal almasının ve Konsolosluk işlerinin dahi buradan yürütülmesinin kaçınılmaz olacağını ifade etmişti.

Öte yandan Valide Han, İranlılar için önemli bir sosyalleşme mekânıydı: Siyasi muhalifler ve tacirlerin yanı sıra İstanbul üzerinden hacca giden

veya bir vesileyle İstanbul'u ziyaret eden İranlıların en uğrak yeri burasıydı (Dıġıroġlu, 2014, s. 100). İranlı bir Sufi olan Hacı Pirzade, 1887 yılında Avrupa dönüşü İstanbul'a uğradığında buradaki tüccarları ziyaret etti (Farmâ'yân, 1342-43, s. 86-88). Georgeon (1999, s. 55)'a göre, on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru İstanbul'daki İranlıların toplandığı kahvehanelerin (ya da çay ocaklarının) çoġu Valide Han civarındaydı. Ünlü İngiliz oryantalist Edward Browne'ın İstanbul üzerinden İran'a giderken Acem kültürüne aşına olmak için şehirde ziyaret ettiği ilk yer, yine Valide Han çevresiydi. İleriki yıllarda İstanbul'a tekrar geldiğinde, Browne, dostluklarını da bu çevreden kurdu (Gurney, 1993, s. 151-152).

Han'ın önemini artıran bir diġer etken, buradaki İranlıların bir kısmının matbaacılık işine girmesiydi. İranlılar; basım-yayım konusunda yirminci yüzyılın başına gelinceye kadar İstanbul'da büyük bir tecrübe kazandı, şehirdeki Ermeni ve Rum matbaacılarla rekabet edebilecek seviyeye erişti. Önceleri birkaç küçük matbaa kuran İranlılar, daha sonra bunların bir kısmını birleştirip, Valide Han'da Şirket-i Sahaf-i İranîyan adında büyük bir matbaa kurdu. Bu şirket, özellikle dinî yayınlar konusunda tekel haline geldi (Metin, 2011, s. 202).

Bilindiġi gibi; İstanbul'da Kur'an-ı Kerim basılmasına ilk matbaanın açılmasından yaklaşık bir buçuk asır sonra, 1871 (1288) yılında izin verildi. Daha sonra, önce 1874'te (1291) Cevdet Paşa kontrolünde ikinci defa çoġaltılması onaylandı, ardından birçok matbaada taş ve harf baskılı Kur'anlar basıldı (Keskiöġlu, 1953, s. 260-261). Fakat basım işinin Maarif Nezareti kontrolünde yürütülmesi istenmesine rağmen, İstanbul'da bazı yerlerde bu işe gizlice devam edildi. İranlıların Valide Han'daki matbaaları, bu yerlerin arasında ve belki de başındaydı.⁴ Bununla birlikte onların matbaacılıktaki aktif hali, Sünnî kesimde ve Osmanlı yönetiminde ciddi tedirginliğe yol açtı. 1893 yılında, Maarif Nezareti'nden Acem matbaalarında izinsiz Kur'an basılmasıyla ilgili gerekli işlemin yapılmasının istenmesi, duyulan rahatsızlığı gösteren sayısız örnekten biriydi.⁵ İlginç bir örneğe, İttihâd ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo'nun, kaçak

⁴ Bu meseleye tarihçi Cevdet Paşa da değinmişti. Cevdet Paşa'nın 1855-75 (1272-92) yılları arasındaki vakaları kaleme aldığı notları, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasında (Sayı 5) neşredildi (Koçu, 1963, s. 3308).

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 173/66, 22 Zilhicce 1310 (7 Temmuz 1893).

bildiri bastırmak için Han'daki İranlı matbaacılara başvurmasıydı. Her ne kadar bu başvurunun sonunda anlaşılamamış olsalar da bu olay, İranlıların matbaacılıktaki aktif rolünü ve kaçak yayınlar konusundaki gözü karalığını göstermekteydi. Sonuçta Osmanlı yönetimi, aldığı tüm tedbirlere rağmen Kur'an'ın ve diğer yayınların kaçak olarak basılıp dağıtılmasını önleyemedi, İranlıların faaliyetlerine engel olamadı (Baykan vd., 2014, s. 55-59). Valide Han'sa, İran mallarının Batı'ya taşınması için olduğu kadar, haberlerin ve fikirlerin çift yönlü hareketinde de bir geçiş noktası işlevi gördü (Lawrence, 2015, s. 29).

İranlıların buraya kadar anlatılan dayanışma içindeki yaşamları, Safran'ın ve Cohen'in işaret ettiği özelliklerin neredeyse tamamen sağlandığını göstermektedir. Ortak hafıza ve hayallere sahip olmaları, kendilerini Osmanlı toplumundan bir ölçüde ayırtmalarını, İran'dan, İran'da yaşayanlardan ve yaşananlardan kop(a)mamaları, dolayısıyla İranlı olma bilincini sürdürmeleri vb. hususlar, onları diaspora şeklinde tanımlamayı haklı çıkarmaktadır. Aşağıda İran siyasi meselelerine dâhil olma yönündeki çabalarına dair anlatılacaklar, bunu bir kez daha doğrulayacaktır.

4. İran'a Dışarıdan Muhalefet: Diaspora ve İran Yönetimine Eleştiriler

İstanbul'daki İranlıların ticaret yoluyla ekonomik güçlerini artırmaları ve üstüne bir de matbaacılık deneyimi kazanmaları, İranlılar açısından zamanın "gerçek basını" sayılabilecek ilk Farsça gazetenin, İran sınırları dışında, 13 Ocak 1876'dan itibaren Valide Han'da yayımlanmaya başlamasını sağladı.⁶ İlk zamanlar siyasi konulardan uzak duran *Ahter* isimli bu gazete, elçi Muhsin Han Muinü'l Mülk himayesinde kuruldu ve önceleri İran yönetimince desteklendi. Şah ile hükümeti, başlangıçta *Ahter*'i Osmanlı topraklarındaki İranlılara ve Farsça okuyabilen Osmanlılara erişmek için iyi bir araç olarak gördü. Bu nedenle de gazetenin erken sayılarında Kaçar yönetimini öven yazılar çıktı (Pistor-Hatam, 1993, s. 142). Keddie (1999, s. 45)'ye göre, *Ahter*'in bir süre kendisinden sonra Londra'daki İranlılarca çıkartılmaya başlayan *Kanun* (1890) gazetesinden daha ılımlı yayınlar

6 *Ahter* isimli bu gazeteden kısa bir süre önce, İranlılar tarafından İstanbul'da *Türkistan* adında bir gazete daha yayımlanmıştı. Ancak bu gazete hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Bknz. (Pistor-Hatam, 1993, s. 141).

yapması, bu aşamada onun İran'a girişinin yasaklanmasını nadir hale getirdi. Fakat aynı zamanda *Ahter*, yayın hayatının ilk yılında (1876'da) okurlarının ilgisine ilanının üzerinden henüz altı hafta geçmiş olan *Osmanlı Kanun-i Esasisinin* Farsça tercümesini de sundu. Müteakip sayılarındaysa anayasanın içeriği ile meclis seçimlerini tartışarak "*anayasal bir hükümetin yararları konusunda*" bilgilendirmeler yaptı (Zarinebaf, Ekim 2007, s. 28). Bu, gazeteyi yayımlayanların, başlangıçtan itibaren kendilerini İran'ın gelişimi konusunda sorumlu gördüklerini gösterdi.

Ardından, Osmanlı coğrafyasında Batı ürünleri ile nispeten daha modern hukuki düzenlemelerle karşılaşmaları ve gazeteyi destekleyenlerin bir kısmının ticari çıkarlarının sarsılması ile, *Ahter* kadrosu, ana vatanda şartların değişmesini istemeye başladı. Ve kısa süre içinde, Londra'daki *Kanun* (1890-1898), Kahire'deki *Süreyya* (1898-1900) ile *Pervariş* (1900-1901), Kalküta'daki *Habl-el Metin* (1893-1912) vd. Farsça gazetelere öncülük eden *Ahter* (Lawrence, 2015, s. 22-23), Mirza Habib İsfehanî, Mirza Ağa Han Kirmanî, Şeyh Ahmed Ruhî, Malkom Han ve Cemaleddin Afganî gibi aydınların katkısıyla İran'ın modernleşmesi ve reforma tabi tutulması yönündeki çağrılarının sözcüsü konumuna geldi (Metin, 2011, s. 209). Gazetenin sonraki sayılarında -diaspora hassasiyetini gösterir biçimde- "vatanseverlik", "Avrupa ülkelerinin İran'da ekonomik yayılması", "İran'daki yolsuzluk ve usulsüzlükler" vb. konular bolca gündeme getirildi (Lawrence, 2015, s. 30-32, 61, 97-125).

İstanbul'daki İranlıların İran yönetimine karşı eleştirileri; Nasirüddin Şah'ın Mart 1890'da İngiliz Gerald Talbot'e ülkesinde tütün ekimi, alımı ve satımı tekelini içeren elli yıllık bir imtiyaz vermesi sonucu zirveye çıktı. İmtiyazın ardından, modern İran tarihinin en önemli ayaklanmalarından biri yaşandı. Tütün Protestoları olarak bilinen olaylar sırasında ve daha sonra 1892 yılında Cemaleddin Afganî'nin (Esadabadî) İstanbul'a gelerek buradaki kitlenin adeta liderliğini üstlenmesiyle; *Ahter* çevresinde kenetlenen İranlılar, modernleşme ve reform çağrısının ötesine geçip açık biçimde İran'da "değişim" istedi, kamuoyunu bu yönde etkiledi (Bknz. Suzuki, 1986a, 1986b). Dolayısıyla *Ahter*, Nasirüddin Şah'a (1848-1896) karşı dışarıdan yürütülen muhalefetin odaklarından birine dönüştü.

Ahter'in bu etkisi, belki de en çarpıcı şekilde Browne'in tespitinde tanım bulmuştu. Gazetenin İran'ın yanı sıra Kafkaslar'da, Türkistan'da, Hindistan'da ve Mezopotamya'da büyük bir üne kavuştuğunu belirten

Browne (1914, s. 18), bazı *Ahter* okuyucularının kendilerini “*Ahteri-mezheb*” olarak tanımladıklarını söylemiş, onun birleştirici yönüne dikkat çekmişti. Doğal olarak İran yönetimi ile İran’ın İstanbul Sefareti söz konusu durumdan rahatsızlık duydu ve iki ülke ilişkileri, Osmanlı idaresinin *Ahter*’i himaye ettiği ya da gazetenin İran hükümeti aleyhine tutumuna müdahale edilmediği düşüncesiyle gerildi. Bu tarihlerden sonra da *Ahter*’in İran’a girişi tamamen yasaklandı (Lawrence, 2015, s. 59). Bu husus, yani İstanbul’daki İranlıların ülkelerinin yönetimine karşı muhalif eylemlerde bulunmaları, on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı düşünüldüğünde kendileriyle ilgili akla gelen ilk hususlardandır.

Yurt dışındaki İranlıların kamuoyunu Kaçar rejimine karşı yönlendirmeleri, müstebit dedikleri Şah’ın 1 Mayıs 1896’da Cemaleddin Afganî’ye yakınlığıyla bilinen Rıza Han Kirmanî tarafından öldürülmesine kadar devam etti. Suikastın hemen ardından, Osmanlı yönetimi, *Ahter*’e karşı o ana kadar sürdürdüğü tutumu değiştirdi ve gazete birkaç ay içinde kapandı (Pistor-Hatam, 1993, s. 141-142; Lawrence, 2015, s. 41). Öte yandan Şah’ın öldürülmesi iki ülke ilişkilerinde kısa süreli bir husumete yol açtı: İran hükümeti, suikastın azmettiricisi olduğu gerekçesiyle Afganî’nin teslim edilmesini istedi. II. Abdülhamid yönetimi ise; bağlantısını ispatlayacak delile ulaşamadığı, Afganî’nin, iddia edildiği gibi İranlı değil Afgan olduğu ve teslim edilen diğer İranlıların işkenceye maruz bırakılarak idam edilmesi gibi gerekçelerle bunu reddetti. Bu nedenle, Şah’tan on ay sonra Afganî’nin kanser sonucu hayatını kaybetmesine kadar ilişkiler soğuk bir ortamda devam etti (Kiren, 2017, s. 217-221). 1897’de normale dönüşünden sonraysa, İstanbul’daki İranlılar, İran Meşrutiyet Hareketi’nin 1905’teki ilk kıvılcımlarına dek büyük ölçüde siyasal faaliyetlerden uzak durdu (Metin, 2011, s. 232). Şah’ın öldürülmesi, *Ahter*’in kapatılması ve Afganî’nin yaşamını yitirmesi gibi gerekçelerin yanında, yeni Şah’ın (Muzafferüddin), iktidarına, babasının son yıllarına kıyasla daha reformist başlaması, yaklaşık on yıl içeride ve dışarıda İranlı muhalifleri sessiz kalmaya itti.

Bu arada Muzafferüddin Şah, 1900 yılında gerçekleştirdiği Avrupa seyahati dönüşü İstanbul’a uğradı, burada büyük törenlerle karşılanıp özenle ağırlandı. Şah ile Padişah, ziyaret sırasında iki ülke tarihinde o zamana dek görülmedik düzeyde yakın görüntü sundu. Şah, Balkanlar’dan Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren her fırsatta Padişah’ın ülkesinde bulunmaktan ne kadar memnun ve müteşekkir olduğunu dile getirdi. Dönemin

İstanbul basınıysa, 30 Eylül-4 Ekim 1900 tarihleri arasında İstanbul'da kalan Şah'ı, II. Abdülhamid'in *misafir-i hassü'l-hassı* olarak tanıttı.⁷ Hatta 1 Ekim 1900 tarihli *İkdâm* ve *Servet* gazetelerine göre, Şah, Padişah'ı görür görmez onun elini öptü (*İkdâm*, 1 Ekim 1900, s. 2; *Servet*, 1 Ekim 1900, s. 3). Aslında bu iddia şüpheli, büyük ihtimalle de gerçek dışıdır. Lakin iki hükümdarın bu denli yakın görünmesi (ya da gösterilmesi), İstanbul'daki İranlıların sonraki tavırlarını etkiledi.

Bununla birlikte Muzafferüddin Şah; ziyaretinin ikinci gününde, şehirdeki İranlı ileri gelenleri ve tüccarların bir kısmını Sefaret binasında kabul etti, onlara kendilerinden beklentilerini dile getiren bir konuşma yaptı. Aynı saatlerde Valide Han da sergi alanına dönüştürüldü. Demirel (2007, s. 99-100), bununla ilgili şunları söylemektedir: “*Han'ın kapısına Osmanlı ve İran bayrakları asılmış, etraf değerli halılar, seccade ve kumaşlarla oldukça gösterişli bir şekilde süslenmişti. Akşam da açık olan handa, çalgılar sürekli İran havaları çalmakta, gelen ziyaretçilere çaylar, şerbetler ikram edilmekteydi*”.

İstanbul'daki İranlıların İran yönetimine dönük eleştirileri, ülkelerindeki Meşrutiyet Hareketi'nden önce ve hareketin devamında yeniden arttı. Bu tarihlerde İranlılar, ana vatanda baskıdan çekinen entelektüelleri yönlendirmede oldukça başarılı oldu (bknz. Behnam, Bahar 1993, s. 271-282). Etimolojisi İran'da hala tartışılan “meşrutiyet” kelimesi bile, İran'a Fransızca'daki anlamıyla Osmanlı toprakları üzerinden ulaştırıldı. Ayrıca milliyetçilik ve liberal demokrasi fikirlerinin ülkeye girişi, diasporanın ayrı bir koluna ev sahipliği yapan İngiliz kontrolündeki Hindistan'ın yanı sıra Osmanlı Türkiye'si yoluyla gerçekleşti (Gheissari, 1998, s. 18, 24-25). Ancak İranlılar, eleştirel yönde, gerçek manasıyla 1908 sonrası örgütlendi: Hazi- ran 1908'de Muhammed Ali Şah'ın (1907-1909) İran Meclisi'ni bombalattığından birkaç hafta sonra, Valide Han merkezli olarak *Encümen-i Saadet* adında bir örgüt kuruldu (Zarinebaf-Shahr, 1993, s. 211).⁸ John Gurney (1993, s.165)'nin “*Muhammed Ali Şah'a karşı aleni ilk siyasi eylem*”

⁷ Bknz. (*İkdâm*, no. 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252 (30 Eylül- 1, 2, 3, 4, 5 Ekim 1900); *Servet*, no. 837, 838, 839, 840, 841, 842 (30 Eylül- 1, 2, 3, 4, 5 Ekim 1900); *Tercüman-ı Hakikat*, (30 Eylül - 1, 2, 3, 4, 5 Ekim 1900)).

⁸ Zarinebaf-Shahr (Ekim 2007, s. 31) bir diğer çalışmasında, İstanbul'un, “İran'daki karşı devrim sırasında... *İran'dan ve Avrupa'dan gelen İranlı sürgünlerin merkezi haline*” geldiğini ifade etmektedir.

diye tanımladığı bu örgütün kurucuları, haftada iki kez Han'da toplanan, on tanesi tüccar, yirmi tanesi esnaf İranlılardı. Sasanî (2006, s. 17)'ye göre, yöneticilerinin Alman İmparatoru II. Wilhelm'e doğrudan telgraf çekmesi, *Encümen-i Saadet*'in önemini göstermekteydi.⁹ Algar (2011, s. 89)'sa, bu örgütün Necef'teki meşrutiyetçi müçtehitlerle yakın temasına dikkat çekmektedir: Müçtehitlerin meşrutiyeti desteklemek için yayımladıkları çok sayıda fetva, *Encümen* vasıtasıyla basılıp dağıtıldı.

Bu arada aynı tarihlerde İstanbul'da Farsça basın da canlandırılmaya çalışıldı. *Encümen-i Saadet*'in kurulduğu günlerde Şems (Ağustos 1908) ve bir sonraki sene *Surûş* (Haziran 1909) gazetesi, kısa süren yayın hayatına başladı (Gurney, 1993, s. 167). Bunların ilki olan ve tüccar grubunun sesi haline gelen Şems'te, İran'daki Rus nüfûzuna karşı çıkıldı, İran meşrutiyetiyle ilgili haberlerin yanında anayasa ve liberalizm üzerine felsefi-ideolojik tartışmalar yapıldı, diaspora sorunları gündeme getirildi (Zarcone, Eylül 1992, s. 68-69). Gazetenin ilk sayılarından itibaren, Valide Han'da bir araya gelinip Tebriz'deki muhaliflere gönderilmek üzere yardım toplanması istendi. (Bu isteğe, İzmir civarına yerleşmiş İranlıların da kayıtsız kalamadığı görülmektedir. Gazetenin bir sayısında, İstanbul'daki yardım sandığına (*sanduk-ı hayriyye*) yüklü bir miktar paranın da onlar tarafından gönderildiği yazılmıştı (Zarinebaf-Shahr, 1993, s. 210-211).

Öte yandan İstanbul'da böyle bir muhalefetin oluşması, zaman zaman Osmanlı yönetiminin onlardan faydalanma isteğiyle açıklanmakta; faaliyetlerine izin verilmesi, Kaçarları zor durumda bırakma ya da dış politikayı destekleme niyetiyle ilişkilendirilmektedir. Okumakta olduğunuz çalışmanın yazarına göre bu yorumlar, İranlıların kendi dinamiklerini görmezden gelmekte ve hafife almaktadır. Osmanlı yönetimi, İran'a karşı elinde koz bulundurmaya tabii ki çıkarına gördü ve hatta bir dönem *Ahter*'e maddi destek de sağladı (Lawrence (2015, s. 27-28, 67-96). Fakat on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İran'da oluşan şartlar, elli yıla yakın iktidarda kalan Nasirüddin Şah'ın beklentileri karşılayamaması ve meşrutiyet çağrılarının cevapsız bırakılması gibi etkenler hem İstanbul'da bir muhalefet oluşmasını hem de bunun kitlenin kendi tepkisiyle gerçekleşmesini normal hale getirdi.

⁹ Bu konuda ayrıca bkz. (Gurney, 1993, s. 170; Djoudaki, 1993).

İkincisi, muhalefet içinde, sürgün edilmiş ve tüccarlık yapan İranlılar öne çıkmaktaydı (Gheissari, 1998, s. 17).¹⁰ Bu iki gruptan ilki, Şah yönetimiyle uzlaşmadığı için yurt dışına çıkmış/çıkarılmıştı. Yani zaten bunların muhalif eylemlerde bulunmaması imkânsızdı. İkinci grupsa; muhalif kimliğini, İran'daki ticari çıkarlarının sarsılmasıyla edindi. Dıġırođlu (2014, s. 74), ticaretin düşüşünü somut biçimde yansıtan bir veriye işaret etmektedir: İranlı Hacı Muhammed Ali Pîrzâde'nin sefaretnamesini inceleyen Dıġırođlu, yetmiş bin Osmanlı lirası civarında seyreden Tebriz-İstanbul ticaret hattı yıllık hacminin, 1880'lerin sonunda kırk binlere gerilediğini tespit etmiştir. Gerilemenin 1890-91 Tütün Protestolarının hemen öncesine denk gelmesi ve muhalefetin bu dönemde zirveye çıkması anlamlıdır. Bu sebeple, muhalefetin doğmasını sağlayan veya onu besleyen Osmanlı yönetimidir demek, haksız bir iddia olur. Osmanlı yönetimleri, fırsat bulduklarında mevcut durumdan yararlandı. Ancak bu yararlanma, II. Abdülhamid'in isteği üzerine 1894 yılında Afganî aracılığıyla Şîi ulemasının önde gelenlerine mektup gönderilmesi (Keddie, 1972, s. 377; Bayat-Philipp, 1980, s. 68) ya da I. Dünya Savaşı sırasında cihat ilan edildikten sonra diaspora üzerinden İran yönetimine baskı yapılması (Öğün, 2018, s. 98) örneklerinde görüldüğü üzere, yakınlaşma veya diğerinin mütecevaz bir hareketini durdurma gibi amaçlarla gerçekleşti. Etkisi ise oldukça sınırlı kaldı.

Diğer taraftan İran rejimine karşı hangi düşünce içinde olurlarsa olsunlar (muhalef veya taraftar), Osmanlı topraklarında -özellikle de İstanbul'da- Osmanlı halkı ve idarecileriyle kaynaşma imkânı bulan İranlıların, iki devlet ilişkilerinin gelişmesine önemli katkılar sağladığı ve güçlü bir diasporanın varlığının, ticaretin gelişmesi, önyargıların kırılması ve karşılıklı kültür alışverişinde etkili olduğu söylenebilir.

5. Sonuç Yerine: “Diasporanın” Güç Kaybetmesi

“Bu İranlılar nereye gittiler? Ah! Ya Devlet-i Aliyye'nin zulmünden yabancı vatandaşlıklara geçtiler; ya memurların onay vermesi ile Osmanlı ordusuna alınarak Suriye ve Beynunneh-

¹⁰ Bu iki grup, birbirinden ayrı düşünilemeyecek şekilde yakın hareket etti. Her şeyden önce, tüccar grubunun maddi desteği ve sponsorluğu olmasaydı, siyasi sürgünlerin istedikleri yayınları basması ve dağıtması mümkün olmazdı. Onların yaygın ticaret ağları sayesinde, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değil, Rusya ve Hindistan gibi yerlerdeki yenilik ve fikirlerin de İran'a girişi sağlandı.

reyn cephelelerinde ölüme gönderildiler ya da... geride kalanlar Mufahhamussaltana gibilerinin elleriyle yok edildiler.” (Sasanî, 2006, s. 79)

Çalışmada buraya kadar, daha ziyade İranlıların kazanımlarından ve etkili bir kitle oluşturmalarından bahsedildi. Lakin bu, onların, Osmanlı topraklarında her türlü engeli rahatlıkla aşabildikleri ya da hiçbir sorunla karşılaşmadan hayatlarını idame ettirdikleri anlamına gelmez. Öncelikle çoğunun Şîî olması, Osmanlı toplumundan ayrı kabul edilmeleri için yeterli bir sebebi: Örneğin, on sekizinci yüzyılın başlarında Sünnîler ile Şîîlerin evlenmesini yasaklamaya dönük çıkarılan bir fetva, bazı müdahalelere ve pratikteki farklı uygulamalara rağmen 1926’ya kadar iki yüzyıl değişikliğe uğratılmadı (Pistor-Hatam, 2007, s. 240). (1926’da değiştirilmesi ise İranlı diasporasının gücünden ziyade Cumhuriyet Türkiye’sinin seküler anlayışından kaynaklandı.)

Öte yandan, İranlıların bir bölümü, Osmanlı toplumuyla kaynaşma ve bu topluma uyum sağlama konusunda tereddüt içindeydi. Onları kılık kıyafetlerine bakarak dahi ayırt etmek mümkündü. Browne, İstanbul’da dolaşırken, kuzu derisinden yapılmış koni şeklinde siyah bir başlık takan ve kolsuz bir yelek (aba) giyen kişilerin İranlı olduğunu anlamıştı (Gurney, 1993, s. 151). Ayrıca İranlılar, *Ahter*’de kendilerini “İstanbul’daki İran milleti (*Millet-i İranîyân der İstanbul*)” diye tanımladı (Pistor-Hatam, 2007, s. 242): Osmanlı millet sistemine göre, millet-i hâkime kabul edilen Müslümanların yanı sıra, yalnızca Rum, Ermeni ve Yahudiler ile diğer “dinî” azınlıkların milleti tanınmaktaydı. Bu, Osmanlı sınırlarındaki herhangi bir Müslüman grubun ayrı bir millet sayılamayacağı anlamına gelmekteydi. Bir kısmı Osmanlı tabiiyetine geçen İranlıların bu sistemi idrak etmemesinin ve gazetede böyle bir kullanımı bilinçsizce tercih etmesinin imkânı yoktu. Bu tamamıyla, onların İranlı kimliğini koruma çabalarının sonucuydu. Diaspora önderleri, hemşehrilerinin Osmanlı toplumu içinde kaybolmasını engellemeye çalıştı...¹¹ Bu ve benzeri eylemler, Safran’ın diasporalarla ilgili işaret ettiği özelliklerden üçüncüsüyle, “kendini ötekileştirme

¹¹ Atabaki (2007, s. 129-137)’nin İran’daki Azerbaycanlıların 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Pan-Türkizm’e verdikleri tepkiye dair anlattıkları da bunu desteklemektedir. İstanbul’daki İranlıların çoğunun geldiği ve temasta olduğu yer, merkezi Tebriz olan İran Azerbaycan’ıydı. Buradaki kitlenin önde gelenleri ise İranlı kimliğini Türk kimliğinin önünde görüyor ve İran’ın bütünlüğünü savunmaya devam ediyordu.

ve izole etme” haliyle ilişkiliydi. Yerel toplumla entegrasyonun dengeli biçimde sağlan(a)maması, diasporanın varlığının güçlü şekilde devam etmesini engelleyen sebeplerdendi.

Ancak başka bir açıdan, entegrasyonun fazlası da zararlıydı: Çünkü İranlıların güç ya da etki kaybetmesinin bir diğer nedeni, asimilasyon şeklinde ifade edilebilecek, yerel kültür içinde eski kimliğini kaybetme durumuydu. Clifford (2015, s. 15), “*diasporik* nüfuslar, düzenli biçimde üyelerini dominant kültürde ‘kaybederler’” demektedir. İranlılar açısından bunu doğrulayan Sasanî (2006, s. 10-11, 74-76), zaman içinde bazılarının Osmanlılaşmaya başladığını, yani Osmanlı kimliğini benimsediğini ifade etmişti. Sasanî’ye göre, şeyhülislâmlık makamında bulunan Haydarizada İbrahim Efendi’nin soyu, Şah İsmail’in dedesi Şeyh Haydar’a kadar uzanmakta, Hicaz Valiliği yapmış olan Mustafa Zihni Paşa Babanzade (oğlu da İttihat Terakki önderlerinden eski Maarif Nazırı İsmail Hakkı Babanzade’dir), Süleymaniye İranlılarından gelmekteydi. Bununla birlikte Sasanî, Sefarethane’de mesai arkadaşları arasında bulunan İstanbul doğumlu Mirza Muhsin’den “Türk kâtip” diye bahsetmişti.

Diasporanın güç kaybetmesinin öteki sebepleri, Osmanlı (Türkiye) topraklarındaki İranlı sayısının, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve takip eden dönemde gittikçe azalmasıyla ilişkiliydi: Sasanî (2006, s. 89-90), para verip kurtulma şansı bulamayan İranlıların, 1915’ten itibaren “İttihad-ı İslâm” siyaseti gereğince Osmanlı saflarında Suriye ve Irak cephelerine gönderildiğini söylemişti (bu yıllara dair Luft, 2000’e ayrıca bakınız). Bu dönemde Neced ve Kerbela’daki (Atabât-ı ‘Aliyye) meşhur bazı Şîî âlim ve müçtehitlerden alınan fetvaların basılıp çoğaltılarak İran ve Irak topraklarına gönderildiğini tespit eden Ayaydın (2016, s. 102-103)’sa, müçtehitlerin, bölgedeki aşiret reislerine özel telgraflar çekmesine dikkat çekmektedir. Böylelikle, Osmanlı tebaası Şîilere ilaveten, İranlılar da *mücahit* olarak Osmanlı ordusuna katılmak istendi. Müçtehit desteğinin İran ve Irak dışındaki Osmanlı bölgelerinde kullanılmama olasılığı bulunmadığından, İranlı erkeklerin bir kısmının Osmanlı ordusunda istihdam edilip savaştan dönmemesi, az da olsa diasporanın güç kaybetmesinde etkili oldu denilebilir.

Önemli bir etkense, zaman içinde İran ile Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı üzerinden Avrupa arasında yapılan ticaretin azalması ve Osmanlı topraklarından tersine, yani İran’a (ve üçüncü ülkelere) göçler yaşanmasıydı. Zarinebaf-Shahr (1993, s. 211, Ekim 2007, s. 27), İstanbul diasporasının

maddi yönünü temsil eden tüccar grubunun hayatta kalmasının, ticaret hacminin yüksek seyretmesine bağlı olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda, İstanbul-Trabzon-Tebriz ticaret güzergâhı, on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren, güneyde İran Körfezi üzerinden İran'a ulaşan güzergâhın gerisinde kalmaya başladı. (1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, ilerleyen yıllarda İran'ın Avrupa'yla olan ticaretinin İran Körfezi'ne kaymasına sebep oldu.) Bunun sonucunda İstanbul'daki İranlı tüccarlar sıkıntı yaşadı, kimiye iflas etti (Issawi, 1971; Keddie, İlbahar-Yaz 1972). Üzerine bir de Poti Limanı'ndan Trans-Kafkasya demiryolu bağlantısının sağlanmasıyla, Rusya yönündeki güzergâh da canlandı ve İstanbul aracılığıyla yapılan ticaretin hacmi iyice azaldı (Issawi, Ocak 1970, s. 24; Daei, 2011, s. 34-35 vd.). Fakat yine de asıl düşüş, I. Dünya Savaşı sonrası, İran ve Türkiye'deki yeni rejimlerden kaynaklanan sorunların etkisiyle yaşandı: Savaşın ardından Türk Millî Mücadelesinin başlaması ile İstanbul, Türkiye için ikincil denebilecek bir pozisyona geriledi. İslâm dünyasının en güçlü başkenti olma niteliği kalmayan şehrin, İranlılar için gerek ticari gerekse siyasal eylemlilik açısından eskisi kadar verimli olmayacağı açıktı. Sakamoto (1993, s. 226), İstanbul'un savaşla birlikte uluslararası halı ticaretindeki önemini yitirmeye başladığını belirtmekte ve İstanbul İktisat Komisyonu tarafından hazırlanan bir raporu referans gösterip, savaşı müteakip İranlı ve Ermeni toptancıların Londra'ya taşındığını ifade etmektedir. Sasanî (2006, s. 78-79)'ye göre de, 1919'a gelindiğinde, İstanbul hariç Anadolu ve Suriye'nin tamamında İran tabiiyetinde olan, kayıtlı iki binden az kişi kalmıştı. Bu, Osmanlı topraklarındaki İranlı sayısının, diasporanın yok olduğunu söyleyecek rakamlara düşmesi demektir.

Tüm bunlara bir de Gheissari (1998, s. 17)'nin işaret ettiği husus eklenebilir. Gheissari, Rıza Şah'ın (1925-41) Batılılaşma programı sonucu oluşan ortam içinde, yurt dışındaki tüccarların, 1930'lardan itibaren İran'a geri dönmelerinin istendiğini ve onların şehirli kitleler için "*arzulanan çağdaşlık örnekleri*" olarak sunulduğunu söylemektedir.¹²

12 Bu arada, Rıza Şah'ın 1925'te iktidarı ele geçirmesiyle İran'da yüzlerce yıldır süren Türk kökenlilerin yönetimi son buldu. Bu hanedan değişiminin, ağırlıklı olarak Azerbaycanlılardan oluşan İranlı diasporasının etkinliğinin azalmasında etkili olup olmadığı incelemeye değer bir konudur. Çünkü bu tarihlerden itibaren İran'da Farslaştırma politikası takip edildi ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar geçen yirmi yıllık sürede, o zamana kadar ayrılıkçı eğilim göstermeyen (aslında buna gerek de yoktu) aralarında İran Azerbaycanlıları da bulunan bazı etnik gruplar özerklik

Sonuç olarak, diasporanın ekonomik gücünün önemli kısmını oluşturan toptancı ve tüccarların neredeyse tamamı, erken Cumhuriyet yıllarında İstanbul'dan ayrıldı. Bunun ilk yansıması da Valide Han'daki İranlı sayısı üzerinden görüldü: 1909 ile 1913 arasında elli-altmış civarında İranlı tüccarın iş yaptığı Han'da, 1915'te kırk altı, 1921'de on iki tüccar kaldı (Dıgıroğlu, 2014, s. 89). Nihayet Han'ın yönetimi, bir süre daha İran kökenli odabaşlarının elinde kalsa da, 1940'ların sonunda, Malatya'dan İstanbul'a göç etmiş bir ailenin kontrolüne geçti (Baykan vd., 2014, s. 49, 95). Ve artık Han çevresi, eski "Küçük İran" görünümünü tamamen yitirdi.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

talep etmeye başladı (Erdem, 2017, s. 116-123). Oysa -Atabaki (2007, s. 126)'nin ortaya koyduğu gibi- 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında, "İrancılık" veya "savunmacı İran milliyetçiliği"nin önde gelen temsilcilerinin çoğu Azerbaycanlılardı.

Kaynakça

- Algar, H. (1993). Participation by Iranian diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul. İçinde Zarcone, Th. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), *Les Iraniens d'Istanbul* (s. 33-44). IFEA/IFRI.
- Algar, H. (2000). Freemasonry in the Qajar period. İçinde Yarshater, E. (Ed.), *Encyclopædia Iranica* 10, Fasikül 2 (s. 208-212). Bibliotheca Persica Press. <https://iranicaonline.org/articles/freemasonry-ii-in-the-qajar-period>
- Algar, H. (2011). Anjoman-e sa'adat. İçinde *Encyclopædia Iranica* 2, Fasikül 1 (s. 89). <https://iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat>
- Atabaki, T. (2007). Pantürkizm ve İran milliyetçiliği. İçinde Atabaki, T. (Ed.), *İran ve I. Dünya Savaşı: büyük güçlerin savaş alanı* (s. 45-60). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ayaydın, R. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da cihad-ı ekber faaliyetleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 173/66, 22 Zilhicce 1310 (7 Temmuz 1893).
- Bayat-Philipp, M. (1980). Mirza Aqa Khan Kirmani: a nineteenth century Persian nationalist. İçinde Kedourie, E. & Haim, S. G. (Ed.), *Towards a Modern Iran: Studies in Thought, Politics and Society* (s. 64-100). Frank Cass.
- Baykan, A., Boynudelik, Z.İ., Sevingen B. & Uluoğlu B. (2014). *Tarihi belleğimiz içinde Büyük Valide Han*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Behnam, J. (Bahar 1993). Manzelgâhi dar-Râh-e tajaddod-e İran: İstanbul, *Iran Nameh* 11(2), 271–282. <http://www.irannameh.org/index.php/journal/article/view/1160/1763>
- Browne, E. G. (1914). *The Press and poetry of modern Persia*. Cambridge University Press.
- Clifford, J. (2015). Diasporalar (Çev. M. A. Yolcu). İçinde Yolcu, M. A. (Ed.), *Diaspora ve kimlik* (s. 5-70). Kömen Yayınları.
- Cohen, R. (2008). *Global diasporas: an introduction* (2. bs.). Routledge.

- Çetinsaya, G. (2000). Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-İran ilişkileri. *KÖK Araştırmalar Osmanlı Özel Sayısı*, 11-23.
- Daei, M. (2011). *İran Osmanlı ticari ilişkileri (1900-1923)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Demirel, F. (2007). *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında son ziyaretler, son ziyafetler*. Doğan Kitap.
- Dığıroğlu, F. (2014). İstanbul-Tebriz ticaret hattında Validehan (XIX-XX. Yüzyıl). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31, 69-112. <http://dx.doi.org/10.24058/tki.311>
- Dığıroğlu, F. (2018). Sultanın ecnebileri: dersâdet'in acemleri. *İçinde Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi 3* (s. 932-968). TBMM Milli Saraylar Yayını.
- Djoudaki, H. (1993). L'Anjoman-e sa'âdat des Iraniens d'Istanbul. *İçinde Zarcone, Th. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), Les Iraniens d'Istanbul* (s. 85-90). IFÉA/IFRI.
- Dufoix, S. (2008). *Diasporas*. University of California Press.
- Erdem, M. S. (2017). *Türkiye ve İran'da vatandaşlık ve etnisite*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Farmâ'yân, H. F. (Ed.). (1342-43). *Sefarnâme-i Hacı Pirzade 2*. Tahran.
- Georgeon, F. H. (Ed). (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İstanbul kahvehaneleri. *İçinde Desmet-Gregoire, H. & Georgeon F. (Ed.), Dođu'da Kahve ve Kahvehaneler* (s. 43-85). (Çev. M. Atik & E. Özdoğan). Yapı Kredi Yayınları.
- Gheissari, A. (1998) *Iranian intellectuals in the twentieth century*. University of Texas Press.
- Glassen, E. (1993). Muharram Ceremonies ('Azadari) in Istanbul at the end of the XIXth and the beginning of the XXth century. *İçinde Zarcone, Th. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), Les Iraniens d'Istanbul* (s. 113-129). IFEA/IFRI.
- Gurney, J. (1993). E.G. Browne and the Iranian community in Istanbul. *İçinde Zarcone, Th. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), Les Iraniens d'Istanbul* (s. 149-175). IFÉA/IFRI.

- Hafez Farmayan and Elton L. Daniel (Ed., Çev. ve Açıklamaları Yapan) (1990) *A Shi'ite pilgrimage to Mecca, 1885-1886: The Safarnâme of Mirzâ Mohammed Hosayn Farâhâni*. University of Texas Press.
- Issawi, C. (Ocak 1970). The Tabriz-Trabzon trade, 1830-1900: rise and decline of a route. *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, 1(1), 18-27. <https://doi.org/10.1017/S0020743800023886>
- Issawi, C. (Ed.). (1971). *The economic history of Iran, 1800-1914*. The University of Chicago Press.
- İkdâm. (30 Eylül- 1, 2, 3, 4, 5 Ekim 1900). no. 2247, 2248, 2249, 2250, 2251 ve 2252.
- Keddie, N. R. (1972). *Sayyid Jamâl ad-Dîn "al-Afghânî": a political biography*. University of California Press.
- Keddie, N. R. (İlkbahar-Yaz 1972). The economic history of Iran, 1800-1914, and Its Political Impact an Overview. *Iranian Studies*, 5(2/3), 58-78. <https://www.jstor.org/stable/4310108>
- Keddie, N. R. (1999). *Qajar Iran and the Rise of Reza Khan: 1796-1925*. Mazda Publishers.
- Keskioğlu, O. (1953). *Kuran tarihi ve Kuran hakkında ansiklopedik bilgiler*. Nebioğlu Yayınevi.
- Kiren, A. (2017). *II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist uygulamaları ekseninde Osmanlı-İran ilişkileri*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Koçu, R. E. (1963). Büyük Vâlide Hanı. İçinde İstanbul ansiklopedisi 6 (s. 3307-3313). İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Lawrence, T. E. (2015). *Akhtar: a Persian language newspaper published in Istanbul and the Iranian community of the Ottoman Empire in the late nineteenth century*. Libra.
- Luft, J.P. (2000). The Iranian nationalists in Istanbul during World War I. İçinde Hillenbrand C. (Ed.), *Studies in Honour of Clifford Edmond Bosworth* 2 (s. 359-270). E. J. Brill.
- Masters, B. (1991). The Treaties of Erzurum (1823-1848) and the changing status of Iranians in the Ottoman Empire. *Iranian Studies*, 24(1/4), 3-15. <https://www.jstor.org/stable/4310752>

- Metin, C. (2011). *Emperyalist çağda modernleşme: Türk modernleşmesi ve İran (1800-1941)*. Phoenix.
- Muâhedât Mecmûası* 3. (2008). TTK.
- Okazaki, S. (1986). The great Persian famine of 1870-1871. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(1), 183-192. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00042609>
- Öğün, T. (2018). Osmanlı basınında cihad-ı ekber: İran örneği. *Türkiyat Mecmuası*, 28(1), 91-114. <https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.437839>
- Pistor-Hatam, A. (1993). The Persian newspaper Akhtar as a transmitter of Ottoman political ideas." İçinde Zarccone, Th. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), *Les Iraniens d'Istanbul* (s. 141-147). IFÉA/IFRI.
- Pistor-Hatam, A. (1995). Iran and the reform movement in the Ottoman Empire: Persian travellers, exiles and newsmen under the impact of the Tanzimat. İçinde B. G. Fragner et al. (Ed.), *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies* (s. 561-588). Istituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente. https://www.academia.edu/36229933/Iran_and_the_Reform_Movement_in_the_Ottoman_Empire_Persian_Travellers_Newsmen_and_Exiles_under_the_Impact_of_the_Tanzimat
- Pistor-Hatam, A. (2007). Merchants, pilgrims and refugees: Iranian Shiites in the Ottoman Empire. İçinde Lachenicht, S. (Ed.), *Religious Refugees in Europe, Asia and North America (6th-21th Century)* (s. 235-246). LIT Verlag.
- Safran, W. (İlkbahar 1991). Diasporas in modern societies: myths of homeland and return. İçinde *Diaspora*, 1(1), 83-99. <https://doi.org/10.1353/dsp.1991.0004>
- Sakamoto, T. (1993). Istanbul and the carpet trade of Iran since the 1870's. İçinde Zarccone, T. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), *Les Iraniens d'Istanbul* (s. 213-231). IFÉA/IFRI.
- Sasanî, H. M. (2006). *Payitahtın son yıllarında bir sefir* (Çev. H. Uygur). Klasik.
- Servet*. (30 Eylül- 1, 2, 3, 4, 5 Ekim 1900). no. 837, 838, 839, 840, 841, 842.

- Sousa, N. (1933). *The capitulatory régime of Turkey: its history, origin, and nature*. The Johns Hopkins Press.
- Suzuki, H. (1986a). A note on the Jan.20, 1891 Akhtar article concerning the Persian tobacco concession. *Annals of the Japan Association for Middle East Studies*, (1), 310-331. https://doi.org/10.24498/ajames.1.0_310
- Suzuki, H. (1986b). Iranians in Istanbul and the tobacco protest. *Journal of Asian and African Studies*, (32), 143-178.
- Tercüman-ı Hakikat*. (30 Eylül- 1, 2, 3, 4, 5 Ekim 1900).
- White, C. (1846). *Three years in Constantinople; or, domestic manners of the Turks in 1844 (Vol. 1)*. Henry Colburn Publishers.
- Yetiş, İ. (Aralık 2017). İran'da genel kıtlık (1871-1872). *Tarih Okulu Dergisi*, 10(XXXII), 221-245. <https://doi.org/10.14225/Joh1154>
- Zarcone, T. (1994). İranlılar. *Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi 4* (s. 190-192). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Zarcone, T. (Eylül 1992). 1905-1911 İran Devrimi ve İstanbul'daki İran topluluğu tarihi için bir kaynak: Şams Gazetesi (Ağustos 1908-Temmuz 1909) (Ç. Kovanlıkaya, Çev.). *Toplumbilim*, (1), 67-78.
- Zarinebaf, F. (Ekim 2007). Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da modernite ve meşrutiyet (A. Akşit, Çev.) *Toplumsal Tarih*, (166), 24-34.
- Zarinebaf-Shahr, F. (1993). The Iranian (Azeri) merchant community in the Ottoman Empire and the constitutional revolution. İçinde Zarcone, Th. & Zarinebaf-Shahr, F. (Ed.), *Les Iraniens d'Istanbul* (s. 203-212). IFÉA/IFRI.
- Zarinebaf-Shahr, F. (1996). Diaspora: in Ottoman Turkey. İçinde E. Yars-hater (Ed.), *Encyclopædia Iranica 7* (s. 373-375). Mazda Publishers. <https://iranicaonline.org/articles/diaspora#pt4>